

De steenuil, een markante bewoner van het agrarische cultuurlandschap.

De steenuil (Athene noctua) is de kleinste in ons land voorkomende uilensoort. Met een lichaamsgrootte van 21 - 23 cm en een vleugelspanwijdte van ongeveer 55 cm is hij niet veel groter dan een merel.

Net als in veel andere Europese landen gaat het in Nederland niet bepaald voor de wind met deze soort: het aantal broedparen van de Steenuil is bij ons de laatste decennia afgenomen van naar schatting 8.000 - 10.000 in de vroege jaren '80 tot een schamele 6.000 in de eerste jaren van de 21e eeuw. Vanwege deze afname staat de Steenuil nu vermeld als kwetsbare soort in de Rode Lijst. Wat kunnen de redenen zijn achter deze neergang, en zijn er mogelijkheden deze trend om te buigen naar stabilisatie of groei van de steenuilpopulatie in Nederland?

Steenuilen vinden hun oorsprong in de half-woestijnen en steppen in de warmere en gematigde delen van Europa, Noord-Afrika en Azië. Dat doet vermoeden dat ze daar kunnen rekenen op voldoende broedgelegenheid en een ruim voedselaanbod. In deze gebieden is de steenuil een typische bewoner van met bomen begroeide, min of meer open gebieden met spaarzame en lage bodemvegetatie. Met de voortgaande ontbossing en cultivering van Europa heeft de steenuil zich in de loop der tijd kunnen uitbreiden naar nieuwe leefgebieden in West- en Midden-Europa. Hun zuidelijke origine blijkt nog uit de voorliefde voor zonnen, de afkeer van regen en harde wind en de grote sterfte in sneeuwrijke winters.

De huidige verspreiding in Nederland kent een zwaartepunt op de stroomruggen in het rivierengebied, Zeeuws-Vlaanderen, in de Liemers en in de Achterhoek. Opvallend is de verbrokkelde verspreiding in Twente en Salland. In Zuid-Nederland komt de steenuil praktisch overal voor, zoiets in geringe aantallen. De soort ontbreekt echter op de Waddeneilanden, in de IJsselmeerpolders, op de Veluwe en in grote delen van de drie noordelijke provincies. In West-Nederland komen (kleine) restpopulaties voor.

Wat zoekt de steenuil?

Net als andere diersoorten behoeft de steenuil voedsel, een geschikte voortplantingsplek en voldoende beschutting.

Wat het *voedsel* betreft is de steenuil niet kieskeurig. Hij jaagt vanaf uitkijkposten of op de grond en pakt wat hij te pakken kan krijgen. Op het menu staan onder meer vogels, kleine zoogdieren, insecten, regenwormen en amfibieën. Qua biomassa vormen (veld)muizen de belangrijkste prooidieren, in aantallen vervullen insecten die rol. Het meest begeerd worden de grotere soorten: loopkevers, mestkevers, snuitkevers en vooral meikevers. Bij nat weer en in vochtige nachten zijn veel regenwormen aan de oppervlakte te vinden. Dat is terug te vinden in de jachtbuit van de steenuil; zeker als er weinig muizen en insecten zijn kunnen regenwormen meer dan 50% van het voedsel uitmaken.

De steenuil is een echte standvogel; het mannetje verdedigt zijn territorium fel tegen de concurrentie. Een geschikte *voortplantingsplek* vormt het hart van het verdedigde gebied. Als broedplek fungeren holtes van bomen (knotbomen, hoogstamfruit) en allerlei holle ruimtes in gebouwen (nissen, onder daken); ook nestkasten worden gaarne geaccepteerd. Het wijfje broedt gemiddeld 3 à 5 eieren uit. Zo in de late nazomer moeten de uitgevlogen jongen op zoek naar een eigen plek. Uit onderzoek is gebleken dat maar een klein gedeelte van de jonge vogels zich verder dan een paar kilometer van de geboortegrond vestigt. Ze moeten dus maar zien of ze ergens in de buurt een plek kunnen bemachtigen. Dat kan alleen als een 'zittende' vogel door sterfte uit de populatie verdwijnt, als er nieuwe geschikte plekken bijkomen, of als de voedselsituatie lokaal verbetert. Het beste is dus als die nieuwe plekken aansluiten bij bestaand leefgebied van de steenuil.

Als nachtroofvogel zoekt de steenuil overdag de *beschutting* op. Uiteraard kan dat de nestholte zijn. Maar de steenuil verlangt in diens territorium meer schuilplekken. Hij is

duis gediend met de aanwezigheid van andere hoogstamfruitbomen of knotbomen waar hij zich veilig weet tegen verstoring. Als plekken waar hij niet zo gauw zal worden geconfronteerd met predatoren of pestende zangvogels kan ook een beschut hoekje in een schuurtje of kippenhok dienen, of een dichte haag, een extra nestkast of een houtstapel. Dat soort schuilplekken zijn vooral onmisbaar in de periode dat het vrouwtje de eieren uitbroedt; voor het mannetje is dan in de nestholte geen plaats. Nog groter is de behoefte aan schuilplekken als de jongen net zijn uitgevlogen, en nog erg kwetsbaar zijn voor alle gevaren van het leven.

Waar vindt de steenuil broedgelegenheid, voedsel en beschutting?

Het territorium van een steenuilpaartje beslaat een relatief klein gebied (10 tot 15 hectare). Binnen deze beperkte oppervlakte moeten de bestaansvoorwaarden in voldoende mate aanwezig zijn. In midden- en west Europa zijn die vooral te vinden in de kleinschalige agrarische cultuurlandschappen. Daar zijn nog de landschappelijke mozaïeken aanwezig met op korte afstand van elkaar oude bomen met nestholten om in te broeden, kleine door bijvoorbeeld schapen begraaide graslandjes en moestuinen waar de steenuil zijn prooiën makkelijk kan bejagen, ruigere delen waar belangrijke prooidieren als insecten en muizen leven, en volop schuilgelegenheid in hagen, houtstapels en in allerlei al of niet half vervallen bouwsels. Uit deze opsomming volgt een sterke binding van de soort aan niet al te zeer opgepoetste boerenerven. Soms vinden we die terug aan dorpsranden waar de modernisering van het agrarische bedrijf achter is gebleven of waar natuurminnende stedelingen voormalige boerderijen hebben betrokken. In landschapstypen waar dit soort kleinschaligheid een hoofdkenmerk is kan de steenuil nog tot aanzienlijke dichtheden komen; de territoria grenzen daar vrij dicht aan elkaar. Dat houdt ook in dat een leeggekomen plek in een territorium snel vanuit de omgeving kan worden bezet. Om die redenen vormen de Achterhoek en de Betuwe nog altijd een bolwerk in de verspreiding van de steenuil in Nederland.

Ook in open en grootschalige gebieden zoals de Schermer komt de steenuil echter voor. Het geheim schuilt hier in de aanwezigheid van gevarieerde erven. De boerderijen in de Schermer zijn gebouwd op lage terpen. Ook in natte perioden kan de steenuil hier nog wel aan een maaltje muizen komen. Geschikte leefgebiedjes liggen hier echter op onderling relatief grote afstand van elkaar. Hierdoor is sprake van een grotere isolatie van territoria ten opzichte van elkaar, waarmee de basis voor een duurzame steenuilpopulatie smaller wordt. Leeggekomen plaatsen worden in dit soort grootschalige gebieden immers minder gemakkelijk opgevuld dan bijvoorbeeld in de Achterhoek het geval is. Dat verklaart waarschijnlijk voor een belangrijk deel ook het schaarse voorkomen van de steenuil in onze noordelijke provincies.

De afname van het aantal steenuilen in Nederland verklaard.

Gedurende de laatste decennia wordt in de meeste delen van Nederland steeds minder voldaan aan de eisen die de steenuil aan zijn leefomgeving stelt.

Veel voor de steenuil belangrijke landschapselementen verloren hun economische waarde. Zo zijn in de jaren '70 van de vorige eeuw veel hoogstamboomgaarden in de Betuwe gerooid; ook verdwenen knotbomen op vele plaatsen uit het landschap. Omdat ook veel min of meer rommelige schuurtjes zijn afgebroken is heel wat cruciale nestgelegenheid voor de steenuil (en andere holenbroeders) komen te vervallen. Voor zover op andere punten (voedsel, beschutting) de kwaliteit van het leefgebied overeind is gebleven hebben steenuilen meer en meer hun toevlucht gezocht tot gebouwen en nestkasten als broedplek. In grote gebieden is echter een belangrijke structuurverarming van het landschap opgetreden als gevolg van het verdwijnen van veel landschapselementen. Ook het gemiddelde boerenerf is opgeruimder en zakelijker ingericht dan vroeger. Dit alles heeft zeker een vermindering van het prooiaanbod voor de steenuil opgeleverd, vooral wat betreft muizen en grote insecten.

Van invloed zijn ook de alom plaatsvindende dorpsuitbreidingen. Juist in de dorpsranden resteert vaak nog de typerende kleinschaligheid waar de steenuil naar verlangt. Om allerlei redenen heeft de modernisering van het agrarisch bedrijf vaak wat minder vat gekregen op deze randzones. Compensatie voor het verlies aan geschikt leefgebied bij

verstedelijking van het landelijk gebied, zoals aan de orde kan zijn vanwege de Flora- en Faunawet, is meestal niet of nauwelijks mogelijk. Het ophangen van extra nestkasten leidt tot ofwel binnendringen in een door andere steenuilen bezet territorium, ofwel men komt terecht in intensief gebruikt, kwalitatief ongeschikt landbouwgebied. De toename van het verkeer tenslotte vergt een groot aantal slachtoffers, vooral onder jonge steenuilen. Bijna 50 % van doodgevonden, als nestjonge geringde vogels werd slachtoffer van het autoverkeer. Het autoverkeer is daarmee de belangrijkste onnatuurlijke doodsoorzaak.

Hoe kan de steenuil de helpende hand worden bereikt?

Onderzoek vormt altijd de basis voor natuurbeschermingsmaatregelen; dat geldt ook in het geval van de steenuil. Op de website van de Stichting STEenuilenOverlegNederland (STONE) is veel informatie te vinden over verschillende aspecten van het onderzoek aan de steenuil, en over de mede daarop gefundeerde beschermingsmaatregelen, zie: www.steenuil.nl. Het tijdschrift ATHENE (verschijnt jaarlijks in april) geeft een goed beeld over actuele zaken rond onderzoek en bescherming; begunstigers van STONE krijgen het tijdschrift gratis thuis gestuurd. Eventuele vragen over zaken van onderzoek en bescherming kunnen het best worden gericht aan het contactadres: stone@steenuil.nl

STONE probeert een halt toe te roepen aan de negatieve trend in de aantalsontwikkeling van de steenuil in Nederland. Zij bundelt daartoe een groot aantal regionaal actieve steenuilwerkgroepen en individuen. Er wordt geïnventariseerd, en er wordt broedbiologisch onderzoek uitgevoerd.

Er wordt veel inspanning verricht om boeren en buitenlui enthousiast te krijgen om op hun erf steenuilvriendelijke maatregelen te treffen; het verbeteren van de voedselgelegenheid is naast het plaatsen van nestkasten een belangrijk onderdeel. In eendrachtige samenwerking met organisaties als Vogelbescherming Nederland, Landschapsbeheer Nederland en SOVON Vogelonderzoek Nederland heeft STONE in 2006 de brochure 'Steenuil onder de Pannen' uitgebracht. In deze mooi uitgevoerde brochure is veel praktische informatie te vinden over beschermingsmaatregelen op het erf. Deze is via de STONE-website te downloaden. Eveneens in het kader van het Project Steenuil (getrokken door Landschapsbeheer Nederland) vindt onder meer gerichte voorlichting plaats aan bewoners van het buitengebied in enkele geselecteerde voorbeeldgebieden. Ook wordt onderzoek gedaan naar het feitelijke terreingebruik van de steenuil met behulp van enkele gezenderde beesten en infraroodcamera's. Dat moet nadere gegevens opleveren voor een betere inrichting van erf en omgeving vanuit steenuilperspectief. Via een bij een steenuilennest geplaatste webcam tenslotte kan men vanaf april het verloop van het broedseizoen op de voet volgen. Op de websites van STONE en die van Vogelbescherming wordt belangstellenden zo een mooie inkijk in een steenuilenleven geboden.

De vele inspanningen door groepen en mensen in het land die zich bezighouden met steenuilbescherming of met landschapsbeheer (knotgroepen!, provinciale organisaties Landschapsbeheer) lijken reeds hun vruchten af te werpen. Volgens sommige berichten verloopt de afname van aantallen in enkele regio's vertraagd, soms is er sprake van een duidelijke stabilisering of zelfs een licht positieve trend.

Dit soort berichten geeft de burger moed, en maakt ieders inspanningen voor het behoud van de steenuil voor het Nederlandse landschap de moeite waard. Het is goed om verder te gaan met de bestaande inspanningen, en deze aan te vullen op basis van de resultaten uit lopend onderzoek. Ook is het van groot belang dat goed wordt ingespeeld op actuele ontwikkelingen in het landschap. Extensivering van het gebruik van delen van het landbouwareaal, bv. vormgegeven in perceelsrandbeheer, draagt zeker bij aan een betere (voedsel)basis voor steenuilen in een gebied. Dat geldt ook voor nieuwe aanleg van landschapselementen (bosjes, poelen, overhoeken, heggen en hagen etc.), en een goed beheer van bestaande elementen.

Zeker moet ook worden gekeken naar de mogelijkheden die samenhangen met de verschijning van nieuwe landgoederen en buitenplaatsen in het landelijk gebied. Bij de inrichting daarvan wordt meestal veel aandacht gegeven aan natuur en landschap. Deze locaties lenen zich er prima voor om bij de inrichting mede rekening te houden met de biotoopeisen van de steenuil. Als het lukt om de steenuil naar zo'n nieuw gebiedje te lokken zou de dichtheid aan geschikte leefplekken in bepaalde streken kunnen toenemen. Op die wijze wordt de samenhang tussen verschillende delen van een steenuilleefgebied versterkt, waar de isolatie van bestaande territoria wellicht te groot is geworden. Verplaatsingen tussen territoria worden gemakkelijker. Al met al geeft dat een versterkte basis voor het duurzame behoud van de steenuil in dat soort gebieden.

Het is een beetje afwachten hoe de klimatologische ontwikkelingen voor de steenuil gaan uitpakken. Zeker is dat de wintersterfte onder steenuilen vanwege de warmere winters minder wordt. Opwarming zou ook wel eens goed kunnen uitwerken op de beschikbaarheid van grote insecten; in de broedtijd is dat heel belangrijk voedsel voor opgroeiende steenuiltjes. De verwachte toename van de neerslag kan hier weer tegenin werken als uiterwaarden en andere laaggeleden gebieden langdurig onder water zouden komen te staan. Bij een positieve balans is enig herstel van de steenuilpopulatie denkbaar. Cruciaal blijft daarbij echter een voor de steenuil en andere soorten van het agrarisch cultuurlandschap vriendelijke inrichting en beheer van het landelijk gebied.

Bescherming van Steenuilen en de Flora- en faunawet

KADER

De bescherming van plant- en diersoorten is sinds 1 april 2002 geregeld in de Flora- en faunawet (Ffw). Artikel 11 van deze wet schrijft voor dat nesten, holen of andere voortplantings- of vaste rust- of verblijfplaatsen van beschermde diersoorten niet beschadigd, vernield of verstoord mogen worden. Voor alle vogelsoorten geldt een strikte bescherming, wat er op neerkomt dat voor activiteiten die een verbodsbepaling kunnen schenden, een toetsing moet plaatsvinden. Als het gaat om ruimtelijke ingrepen moet bij zo'n toetsing onder meer worden beoordeeld of de werkzaamheden het (lokale) voortbestaan van de soort niet in gevaar brengen en dat de werkzaamheden zodanig uitgevoerd moeten worden dat er sprake is van 'zorgvuldig handelen'. Dat laatste betekent met zoveel woorden dat er actief naar maatregelen moet worden gezocht om schade aan de soort te voorkomen, zoals het treffen van compenserende maatregelen. In de praktijk betekent dit dat voor allerlei handelingen, zoals fysieke ingrepen in het landschap, onderzoek moet plaatsvinden naar het voorkomen van beschermde soorten en zonodig een ontheffing moet worden aangevraagd bij het ministerie van LNV op grond van de FF-wet. Vaak gaat zo'n ontheffing gepaard met voorwaarden waaronder een activiteit mag plaatsvinden. Hierbij kun je denken aan uitstel van het afgraven van een zandwal waarin Oeverzwaluwen nestelen tot na het broedseizoen, of het aanleggen van nieuwe amfibieënpoelen. Maar wat zijn voor de Steenuil zinvolle compensatiemaatregelen? Dat is niet altijd eenvoudig te bepalen. Het ophangen van nestkasten ligt misschien voor de hand, maar is dat meestal niet. Wel makkelijk en goedkoop misschien, maar meestal een schijnoplossing. Het bedenken van kansrijke compensatiemaatregelen vraagt doorgaans om zorgvuldige bestudering van de lokale situatie. Die bepaalt waar op moet worden ingezet om de duurzame instandhouding van de populatie te garanderen.

Joep van de Laar
Stenuilenoverleg Nederland (STONE)
180307

(met dank aan Ronald van Harxen voor zijn opmerkingen bij het 1^e concept)